

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ТЕКСТОМ “ПЛАЧУ ЯРОСЛАВНИ” В “СЛОВІ О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ”

Сергій П’ЯТАЧЕНКО

Одним із найяскравіших фрагментів "Слова о полку Ігоревім" є т. зв. "Плач Ярославни" — епізод, де дружина князя Ігоря Ярославна звертається до вітру, Дніпра й сонця з проханням повернути їй коханого. Можна погодитись із думкою, що це кульмінація твору, якщо розуміти його не як літопис або повчання, а як художньо-поетичний текст: "...Плач Ярославни не что иное, как кульминация всей семантики этого многопланового повествования. Здесь сплетаются во-едино все основные семантические линии "Слова", связанные со стержневой организующей и смыслообразующей осью"¹.

З цим текстом зустрічаються не лише спеціалісти з давньої літератури і фольклору, а й фахівці з історії української літератури XIX і XX ст., на яку з усіх попередніх вітчизняних писемних пам'яток вплив "Слова о полку Ігоревім" був найбільшим, а серед образів поеми перше місце посіла Ярославна, перевершивши Бояна і Ігоря. Творче осмислен-

ня цього образу поетами XIX ст. розпочалося з геніального переспіву Т.Шевченка. Але справжній бум розпочався з XX ст., яке дало не один десяток "Плачів Ярославни", серед яких і безбарвний варіант Є.Фоміна, і підозрілий з точки зору радянської ідеології диптих П.Тичини. Про останній С.Пінчук у своїй дисертації писав: "Ярославна Тычины — это представительница враждебного народу лагеря, скорее всего жена какого-то белогвардейского офицера, борющегося за безнадежное дело своего класса на фронтах гражданской войны. Понятно, что такая Ярославна не может быть воспринята как положительный персонаж"². У А.Малишка знаходимо цілий ряд варіацій образу Ярославни, над яким він працював майже все творче життя. Його збірка 1946 року названа "Ярославна", а один з кращих творів у ній — "Ярославно, Ігор знову кличе". По-земляцьки не обійшов Ярославну і П.Воронько, присвятивши їй однойменну поему. Тема Ярославни

звучить і в інших його творах — "Похідна", "Мені приснилась та білява", "За всі літа розлуки", "Пісня про рідну Сумщину", "Обов'язок". Свою варіацію плачу Ярославни не проминула подати Л.Забашта. У О.Ющенко знаходимо триптих "Ярославна". Пізніші поети почали пов'язувати Ярославну вже не з воєнною тематикою, нав'язною війною з гітлерівською Німеччиною, а з новими "радянськими буднями". Серед них Б.Нечерда, Д.Павличко, М.Чернявський. Не обійшлося без того, щоб поети-шістдесятники не спробували відправити Ярославну у космос. Одним з перших це зробив М.Вінграновський. Новіші часи трохи применшили популярність цього образу, проте він не поспішає поступатися.

Не будемо перераховувати звертань до образу Ярославни серед художників, скульпторів, кіномитців, театральних діячів, музикантів і композиторів. І без того видно виняткову важливість для української культури цього знакового образу, першоджерелом для якого слугував коротенький уривок зі "Слова о полку Ігоревім", знаний усіма як "Плач Ярославни". Але чи правильно ми розуміємо зміст цього т.зв. "плачу"?

Надання такої назви фрагментові було пов'язане в першу чергу із визначенням самого автора "Слова" — "Ярославна рано плачеть въ Путивль". Під цією назвою фрагмент увійшов у науковий обіг, вузівські і шкільні програми, широкий ужиток. Але, зайнявши місце в існуючій системі наукових дефініцій, він зустрівся там із фольклористичним терміном "плач" або ж "голосіння". Ще перші дослідники їх зблизили, і наукова традиція ідентифікує звідтоді цей фрагмент як "плач" ("голосіння"). "Першою поетичною пам'яткою, в якій знаходимо відображення народного традиційного голосіння, є "Слово о полку Ігоревім" ("Плач Ярославни")³. Так подає український підручник для вузів під редакцією академіка М.Рильського. В радянській Росії найбільшим авторитетом щодо "Слова" користувався академік Д.Лихачов. Ось його думка: "Приводятся в "Слове" плачи (плач Ярославны, плач русских жен)...⁴ Подібне ж твердження знаходимо у вузівському підручнику з російської народної творчості у розділі "Похоронний обряд и причитания": "Литературно обработанные древние плачи включены в "Слово о полку Игореве" (плач Ярославны, плач жен русских после рассказа о поражении войск Игоря)"⁵.

Як бачимо, дефініції однозначні. Проте не будемо поспішати погоджуватись. Розглянемо основні ознаки голосінь, ще звані плачами та причитаннями.

"Голосіння, — пише наш підручник з народної творчості, — це поетичні твори, пов'язані з похоронним обрядом або проводами в рекрути"⁶. "Причитывание было приурочено к определенным моментам похоронного обряда. Первый причет-вопросение звучит сразу же после смерти. В нем содержится обращение к умершему с просьбой не покидать семьи, простить все "обидушки". Причеты сопровождают внос гроба в избу, вынос покойника, остановки на дороге на кладбище, опускание гроба в могилу..."⁷ Так визначає плачі російський підручник. Поглянемо на зразки плачів, записаних на Сумщині на початку ХХ ст. (Це Роменський повіт, від Путивля не так вже й далеко). Впадає в око те, що початком у всіх без винятку текстів є звертання не до сил природи, а до померлого родича: 1) "Ой матінко, моя голубочко! Моя матінко, моя ластівко! Моя матінко, моя зозулечко! Кудя ви убіраєтесь, кудя наряджаєтесь?"; 2) "Та моя донечко, моя і голубочко! Та моя донечко, ти мій цвіточок дорогий! Та моя донечка, моя і правдо дорога. Та моя донечко, моя і швачечко, та моя і прачечко"; 3) "Ти мій хазяїну, ти моя дружина. Ти мій хазяїну, моя дружина дорогая! Та кудя ж ти головку заніс? Та заніс головку на чужину. Та яка ж, мій хазяїну, звістка преїшла смутна і невесела!"⁸

Сутність плачів-голосінь визначив ще О.Потебня: "Значення голосінь, як полегшення для душі — лише другорядне, а в своїй основі — пізніше явище; головне ж в тому, щоб "кликати" мертвого, "звати" його, "будити", "просити його вернутися"⁹. Ця виключно справедлива думка видатного вченого аж ніяк не прикладається до "Плачу Ярославни", в якому немає ні "кликання", ні "мертвого". Здається, ніхто не помітив цинічності визначення цього уривку саме як голосіння. Ярославна плаче не над чоловіком, а за чоловіком. Ні за текстом, ні за історичними даними, ні за позицією автора ми не можемо висувати такої думки, що Ярославна оплакувала мертвого чоловіка, а лише в такому випадку ми могли б називати цей уривок плачем / голосінням.

Ще один важливий момент для з'ясування сутності плачів — це їхня певна "професійність". У кожній громаді були т.зв. "пла-

кальниці", яких зазвичай запрошували оплакати покійника за певну винагороду. На це прямо вказує український автор доби Відродження Себастьян Кльонович у своїй етнографічно-поетичній книжці "Роксоланія", яка малює нам Україну XVI ст.:

*Ще зостається співати про руські плачі поховальні,
Як величають вони вмерлих у днину прощань.
Тільки-но подих останній із вуст своїх зронить небіжчик
І життєдайне тепло тіло покине його,
Вже голосільниця наймана плач починає тужливий,
Та не за мужем своїм жінка невтішно рида.
Тре вона очі за гроші і сльози гіркі проливає,
І виявляє щосил вдаваний смуток і жаль.
Розпач, здобутий за плату, бринить у повітрі жалобно,
Куплені сльози її струменем ринуть з очей.
А голосільниця тужить і жалісну пісню заводить,
Плачучи біля труни, так промовляє вона:
"Мужу коханий, помер ти, помер, найміліший, єдиний,
В вічну домівку ти йдеш, звідки нема вороття."⁴⁰*

Як бачимо, жодних типологічних подібностей із плачем Ярославни не видно. Натомість глянемо на інші сторінки поеми, де дівчина Федора сумує без парубка Федора, який "десь забарився у світі широкім", і вона хоче повернути його "чародійним закляттям":

*Часто закляттям таким дівча у любовному шалі
Хлопця вертає собі, хоч би й за море поплив⁴¹.*

Юна Єфросинія Ярославна, згідно з традиційною хронографією, вийшла за Ігоря у 1184 році — за рік до походу, і розлука для молодої дружини була нестерпною. Тривоги додавало й те, що Ігор пішов хоч і в рядовий похід, але від того не менш небезпечний. Тому вона усіма силами своєї душі прагнула повернути свого лада додому, у свої обійми. У трохи пізніші часи, коли постала доба козацьких походів, у таких випадках українки молились Богові, Божій матері, святим, щоб вони повернули їм коханого чоловіка. Ярославна жила в добу, коли християнство ще тільки почало проникати в українське суспільство, та й то у вищі верстви і довго продовжувало залишатись швидше офіційною, ніж внутрішньою, езотеричною стороною свідомості тодішнього жителя України. Особливо це стосувалось жінок, які завше були хранительками традиції. Тому Ярославна звертається не до нового бога, а до старих божеств, яким здавна поклонялись її батьки і діди — Сонцю, Вітрові, Дніпру.

Подібне звертання є органічним для свідомості Ярославни й іманентним позиції автора "Слова", який для свого творіння використав традиційний міфопоетичний код, сформований тисячоліттями, зрозумілий кожному і через те

надзвичайно ефективний. (А саме максимального ідейного ефекту прагнув автор, хотів бути почутий князями й не лише ними.)

Християнські елементи — поодинокі вкраплення в текст твору, натомість язичницька міфопоетика є організуючим матеріалом для творчого задуму. Зараз важко встановити, чи ще вірили в Дажбога, Велеса, Дива, Перуна сучасники автора, чи це був перший крок до створення метафор і символів. Одне є безперечним — усі слухачі (а "Слово" передбачало виконання) й читачі його письмового варіанту були добре ознайомлені із системою міфологічних образів, використаних у творі. І тому звернення до природних сил із проханням повернути коханого було близьким і зрозумілим.

Це безперечний вияв язичництва. Якщо ж спробувати визначити його типологію, то він близький до плачів лише формально — це речитативний текст, про який сказано, що він супроводжувався плачем. Але його основна відмінність — це відсутність звертання до померлої людини. Голосіння — це безпосереднє спілкування з душею покійника. Ярославна звертається не до людини, а до вищих, більш могутніх сил. Таке звертання ми називаємо молитвою. Подібні твердження вже звучали, але вони були половинчатими і не вплинули на загальне типологічне визначення досліджуваного уривку. Подекуди вони носили швидше поетичний, ніж науковий характер. "Мелодійно, повно краси пливають голосіння-закляття Ярославни", — пише М.Грушевський⁴². У такому сенсі пише й учень Д.Лихачова поет і дослідник "Слова" І. Шклярєвський: "Ярославна обрацається к Днепру, Ветру, Солнцу с языческой мольбой, а князю Игорю Бог кажет путь к отчему золотому столу. И помогает природа: сорока, дятлы..."⁴³ Чіткого розмежування — голосіння це чи замовляння — тут не зроблено. Серед подібних зауважень, які також мали побіжний характер, слід відзначити репліку В.Адріанової-Перетц: "Плач Ярославни, в котором уже давно исследователями отмечено соединение двух традиций — народного причитания, с одной стороны, и заклинательных формул — с другой... etc". Найбільшу послідовність виявив П.Охріменко, який відзначив: "Особливістю образу Ярославни є те, що вона, звертаючись із слізною молитвою-заклинанням до сил природи — вітру, Дніпра і сонця, зовнішньо нагадує просту язичницю. Як язичниця-простолоудинка вона не стільки

прохає, скільки наказує їм посприяти Ігорю та його воїнам "в полі безводнім", нарікає на те, що вітер її "веселіє по ковылію развіяв", а сонце воїнам Ігоря "ЖАЖДЕЮ... луки съпряже, тугою им тули затче". І це дає, судячи з ходу подій, бажані наслідки: "Ігор успішно тікає з полону".¹⁴ Проте думка про "молитву-заклинання" не стала панівною навіть серед учасників сумських "словознавчих" конференцій, які організував П.Охріменко. На конференції, присвяченій 800-літтю "Слова", прозвучала доповідь В.Тищенко, який стверджував, що Ярославна не просто оплакувала свого чоловіка, а й робила це під конкретну дату поминання покійників: "Плач Ярославны, скорее всего, должен был приурочиваться к какому-то дню всеобщей скорби, связанному с поминовением покойников, — языческому обряду, переосмысленному церковью"¹⁵. Таким днем "всеобщей скорби" дослідник називає 23 червня — русальну суботу, переддень Трійці, де "в общем хоре ритуального поминовения в канун "троицына дня" мог прозвучать и ее скорбный голос с заборола путивльской крепостной стены"¹⁶. Автора цієї гіпотези нітрохи не бентежить той факт, що Ігор втік з полону 21 червня, тобто за два дні до того, як Ярославна почала його "оплакувати". Він вважає, що вона могла цього не знати. Але ж знав про це автор поеми. Ми ж бо маємо справу не з хронікою, а з вільним авторським викладом подій. І лише в його інтерпретації ми зустрічаємось з фактом "плачу" Ярославни, який поодинокі, розрізнені голоси, як ми вже зазначали вище, пробували у свій час ідентифікувати не як плач, а як заклинання.

В українській фольклористиці заклинання, або ж язичницькі молитви називаються замовляннями: "Замовляннями (заговорами, заклинаннями) називають такі поетичні твори, яким в минулому приписувалась чудодійна сила впливу на зовнішній світ: на природу і соціальне оточення людей"¹⁷. Хіба не про чудо просить Ярославна?

Розглянемо структуру типових замовлянь-звертань і замовлянь-молінь. Характерним початком є звернення до сил природи, стихій, астральних світил, хвороб тощо:

"Добрый день тобі, сонечко яснее! Ти святе, ти ясне-прекрасне; ти чисте, величне й поважне; ти освіщаєш гори і долини і високі могили..."¹⁸

"Місяцю Владимиру, ти високо літаєш, ти все бачиш, ти все чуєш..."¹⁹

"Ви, зорі-зоряниці, вас на небі три сестриці: одна нудна, друга привітна, а третя печальна"²⁰.

"Дубе, дубе! Ти чорний: у тебе, дубе, білая береза, у тебе дубочки синочки, а у березочки дочки"²¹.

"Водичко-йорданничко! Вмиваєш луги-береги, коріння, біле каміння..."²²

Як бачимо, це звертання підкріплюється і своєрідним описом функцій того, до кого звертається мовець. Цей опис функцій передає шанобливе ставлення мовця, який хоче спочатку задобрити вищу силу, а вже потім перейти до свого прохання:

"...принеси мого Івана до мого дому; неси його душу, неси його кості, неси його живіт, і біле лице, і щире серце, якнайскоріше, якнайпрудчіше, в цей час, у цю годину"²³.

Отже, бачимо, що замовляння у своїх типових варіантах складається із

- 1) звертання до вищої сили,
- 2) опису функцій (похвали) цієї сили,
- 3) особистого прохання.

Повернемося тепер до т.зв. "Плачу Ярославни" і розглянемо його структуру. Складається він із трьох типологічно подібних синтаксичних періодів, кожен з яких має у собі подібно до вищезазначеної структури замовлянь: 1) звернення до сил природи, 2) опис їх функцій, 3) прохання. Ця структура уривку ускладнена трикратним введенням слів автора на початку кожного періоду ("Ярославна рано плачєть въ Путивлѣ, аркучи...") та початковим заспівом ("На Дунаи Ярославнын глас слышитъ, зегзицею незнаєть рано кычєть: "Полечю, — рече, — зегзицею по Дунаєви, омочю бєбрянь рукав въ Каялѣ рѣцѣ, утру князю кровавья его раны на жестоєм его тѣлѣ").

Кожен фрагмент до звертань "О вѣтрѣ, вѣтрило!", "О Днєпрє Словутицю!", "Свѣтлоє й трєсвѣтлоє сльнцє!" подає й означення ролі й місця цих стихій в житті людини — "господине". Звертаючись до Вітру, Дніпра, Сонця, Ярославна називає кожного з них "господин", що є у подібному контексті аналогом пізнішого "Господь". "Слово "господине", обращенное к солнцу, — пишет О.Потебня, — следует понимать в буквальном смысле... Если даже сам певец, как христианин, и не считал солнце господином, владыкою мира, то употребленное им слово тем не менее свидетельствует, что его предки, а может быть и современники, были именно такого мнения"²⁴. Тут же О.Потебня наводить українську загадку й пісню, де сонце прямо названо богом:

Одно каже: світай, боже!
 Друге каже: не дай, боже!
 Третє каже: мені все одно.
 (Вікно, двері, сволок)
 Ой піду я темним лугом:
 Оре милий своїм плугом,
 Чужа мила поганяє,
 Ік сонечку промовляє:
 "Поможи, боже, чоловіку,
 Щоб так орав, покіль віку"²⁵.

Вчений стверджує, що ім'я сонячного бога в "Слові" — Дажбог або ж Хорс: "...Уже во время Нестора слово Хорс было непонятно и объяснялось другим именем, Дажьбог"²⁶. З того часу Хорсу й Дажбогу (Даждьбогу) і їх функціям було присвячено не один десяток робіт, проте усі вони повторюють висновки І.Срезневського, М.Костомарова, М.Максимовича і О.Потебні про сонячну природу цих божеств і поклоніння ним давніх русичів, яке так яскраво подано у плачі Ярославни.

Коли беззаперечно доведено, що в одному з фрагментів "плачу" Ярославна звертається не просто до сонця, а до бога Сонця, то таким же беззаперечним фактом є і те, що Вітер і Дніпро також є божествами, в силах яких вирішити людську долю. Тому слід зробити висновок, що, звертаючись до них, Ярославна не голосить, а творить молитву. Звичайно ж, це емоційна молитва, і тому вона переривається сльозами й плачем, про що й свідчить нам автор "Слова": "Ярославна рано плачет въ Путивлѣ, аркучи..."). Конструкція цієї фрази підтверджує наш висновок: Ярославна говорить з Вітром, Дніпром, Сонцем, але слова її перериває плач. І це не плач над загибим Ігорем, а емоційний стан молодої жінки під час молитви про його повернення. "Особую роль в возрождении героя, — пише Т.Голіченко, — играет "Плач Ярославны", обнаруживающий в своем космологическом оформлении и структуре много общего с камланием шамана в архаических обществах: в плаче используется диалогическая форма общения с природными силами, плач произносится в сакральное время и в сакральном (немаловажно — пограничном) месте: "Ярославна рано плачетъ въ Путивлѣ на забралѣ"²⁷. Власне ця молитва й повертає Ігоря на радість Ярославні й землі руській. Який же "похоронний плач" міг стояти між ними, коли, здається, Ярославна, і довідавшись про смерть Ігоря, навряд чи повірила і взялась оплакувати його як мертвого?

Отже, маємо підстави говорити нам про хибне типологічне визначення досліджуваного

уричка "Слова о полку Ігоревім" як плачу або ж голосіння. Перед нами яскравий зразок язичницької молитви, і тому цей уривок правильніше було б називати "молитвою Ярославни". Але двохсотлітня традиція, здається, навіки закріпила неточну дефініцію, і єдине, що залишається на долю подальших дослідників і викладачів літератури, — зробити крок у напрямку розмежування понять "фольклорний плач" і "плач Ярославни", де перший є жанровою дефініцією, а другий своєрідною поетичною назвою. А при аналізі слід в першу чергу враховувати типологічну спорідненість із народними замовляннями цього фрагменту славетної пам'ятки, який є, на нашу думку авторською обробкою народної язичницької молитви.

1 Парахонский Е.А. Представление реальностей в контексте семантики коммуникативных отношений "Слова о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве" и мировоззрение его эпохи. Сб. науч. трудов. - К., 1990. - С.36.

2 Пинчук С.П. "Слово о полку Игореве" и украинская литература XIX - XX веков: Автореферат диссертации. - Львов, 1971. - С.39.

3 Українська народна поетична творчість. - К., 1958. - Т.1. - С.301.

4 Лихачев Д. Золотое слово русской литературы // Слово о полку Игореве. - М., 1975. - С.31.

5 Русское народное поэтическое творчество: Учеб. пособие для пед. ин-тов. - М., 1971. - С.64.

6 Українська народна поетична творчість. - С.301.

7 Русское народное поэтическое творчество. - С.65.

8 Гнедич П.А. Материалы по народной словесности Полтавской губернии. Роменский уезд. - Полтава, 1915. - С.89, 94, 97.

9 Потебня А.А. Слово о полку Игореве. Объяснение малорусской песни XVI века. - Харьков, 1914. - С.208.

10 Кльонович С.Ф. Роксоланія. Поема. З латинсько-го. - К., 1987. - С.90.

11 Там само. - С.84.

12 Грушевський М. Історія української літератури. - К. 1993. - Т.ІІ. - С.192.

13 Шкляревский Игорь. Читаю "Слово о полку"... - М., 1991. - С.22.

14 Охріменко П.П., Охріменко О.Г. Основні проблеми і деякі аспекти вивчення "Слова о полку Ігоревім" у вищій школі: Посібник. - Суми, 1995. - С.13.

15 Тищенко В.І. Ярославна как образ "Слова" и историческая личность // "Слово о полку Игореве" и Чернигово-Северщина: Тезисы докладов и сообщений научной конференции. - Суми, 1984. - С.24.

16 Там само. - С.24.

17 Українська народна поетична творчість. - С.224.

18 Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край. Материалы и исследования. - Т. 1. - Вып. 1. - СПб., 1872. - С.93.

19 Українські замовляння / Упор. М.Н. Москаленко. - К., 1993. - С.36.

20 Там само. - С.39.

21 Там само. - С. 101.

22 Там само. - С.133.

23 Там само. - С. 144.

24 Потебня А.А. О происхождении названий некоторых славянских языческих божеств // Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: Источники и методы. - М., 1989. - С. 254.

25 Там само.

26 Там само. - С.257.

27 Голіченко Т.С. Мифологическая онтология "Слова о полку Игореве" // "Слово о полку Игореве" и мировоззрение его эпохи. Сб. науч. трудов. - К., 1990. - С.85.